

## פלצור ולו לולאה כפולה

### אריה נאור

שמואל תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, זמורה ביתן, לוד, 2002, כרכים א-ב, 1626 עמודים (כולל מפתחות, 'אזכרה לשמואל תמיר' מאת דוד ליבאי, ו'מלאכת החקיקה של שמואל תמיר' מאת זאב סגל).

את ספרו האוטוביוגרפי של שמואל תמיר אפשר לקרוא כדרמה אנושית המעלה לפני הקורא טרגדיה שייקספירית: הוא לא הספיק לסיים את כתיבת הספר עד שהלך לעולמו בייסורים; הפרק האחרון בספר מציב יד לזכר בנו בכורו, טייס חיל האוויר דוד תמיר, שנפילתו קרעה חור בליבו של האב; עיקרו של הספר עוסק בשואה, בגורל יהודי הונגריה ובשאלת אחריותם של מנהיגי העם היהודי למה שאירע – טרגדיה בתוך טרגדיה; ותמיר עצמו לא מיצה את היכולת שהייתה טמונה בו. על אף הישגיו האישיים והמקצועיים המרשימים טעם של החמצה נלווה לפרשת חייו הסוערים, המרתקים, משום שבפוליטיקה היה יכול להשיג יותר, הרבה יותר. הוא קורץ מחומר מנהיגות נדיר, ואף על פי שלא הסתיר את שאיפתו להגיע לראש הפירמידה לא עלה הדבר בידו. לו היה מגיע לראש הממשלה היה מטביע חותמו על תולדות המדינה. סוף דבר שהוא פרש מפוליטיקה בעוד מנחם בגין, שאותו היה יכול לרשת, עדיין היה ראש הממשלה; והוא, היורש האפשרי, הלך לעולמו בעוד בגין חי.

הספר שלפנינו מחזיק 1577 עמודים בשני כרכים, בתוספת מפתחות. רובו אינו זיכרונותיו של תמיר, אלא פרוטוקולים מילוליים של דיונים וחקירות עדים בבתי המשפט, במשפטים הציבוריים שהוציאו לו שם בשנות החמישים של המאה העשרים. תמיר הספיק לכתוב על חלק מתקופת פעולתו הפוליטית, ולא הספיק כלל לסכם את פעולתו בתפקיד שר המשפטים. פרופסור זאב סגל כתב מחקר על תרומתו של תמיר לחקיקה והוא נספח לספר, אולם אין בספר סיכום של תרומת תמיר לעבודת הממשלה –

וכותב שורות אלו יכול להעיד, כמזכיר הממשלה בעת ההיא, שתרומת תמיר לדיונים ולהחלטות הייתה בעלת ערך והשפעה. חברים ושותפים לדרכו הפוליטית ניסו למלא את החסר בסקירת פעילותו הפוליטית, אך לא הרי עדויות של אחרים כהרי זיכרונותיו של בעל הדבר. לחוקרי התקופה תחסר הפרספקטיבה האישית של תמיר בסיכום פעילותו הפוליטית.

כאמור, רוב הספר הוא סיכום המשפטים בעלי העניין הציבורי המיוחד שתמיר מילא בהם תפקיד פעיל, וכשם שייחדו משפטים אלו את פועלו הפוליטי כך הם מייחדים את האוטוביוגרפיה. בדרך כלל החל את המשפטים הללו בתפקיד סנגור, ותוך כדי המשפט היה לקטגור על המסד הפוליטי ודמויות מפתח בתוכו. כך היה במשפט הדיבה נגד העיתון חרות בקשר לאחריות לרצח ידידיה סגל, איש אצ"ל שנחטף בידי ההגנה בחיפה וגופתו נמצאה ליד הכפר הערבי טירה,<sup>1</sup> וכך גם במשפט 'שורת המתנדבים' שיצאה בהאשמות נגד כמה אישים בממסד ובהם עמוס בן-גוריון (בנו של ראש הממשלה, ששירת במשטרה בדרגת ניצב)<sup>2</sup> – ואלו רק שתי דוגמאות מתוך השלל המצוי בין דפי הספר. אולם בעיקר הוא עוסק בפרשת קסטנר.<sup>3</sup> לפרשה זו ייחד את רוב הספר (עמ' 1126-289), ונראה שבערוב ימיו ראה בה את גולת הכותרת של פעילותו.

קסטנר, דובר משרד המסחר והתעשייה, פעיל במפא"י ומועמד מטעמה לכנסת, פעל בתקופת השואה בהונגריה במשימת הצלה, ולשם כך קיים קשר הדוק עם שלטונות הכיבוש הגרמניים ועם אדולף אייכמן. מלכיאל גרינוולד היה יהודי יוצא הונגריה, שנהג לפרסם איגרות לחברי המפד"ל, ובאחת מהן האשים את קסטנר בשיתוף פעולה עם הנאצים. היועץ המשפטי לממשלה תבע את גרינוולד בפלילים על הוצאת דיבה, ותמיר היה סנגורו. הוא בחר באסטרטגיה של התקפה, והפך מנציג הנאשם למאשים: הוא הטיח במנהיגי מפא"י, ובמיוחד במשה שרת, האשמות בהשתקת השואה והתכחשות לגורל יהודי אירופה ובהפקרת שליחי הצלה, לצד האשמת קסטנר עצמו בשיתוף פעולה.

בבית המשפט המחוזי זכה תמיר בהישגו הגדול: הנשיא בנימין הלוי קיבל את עמדתו ופסק: 'קסטנר מכר את נשמתו לשטן'. היועץ המשפטי ערער על פסק הדין, ובטרם יפרסם בית המשפט העליון את החלטתו נרצח קסטנר. בית המשפט העליון ביטל את פסק דינו של השופט הלוי, אך תמיר לא ראה בכך זיכוי לקסטנר (עמ' 1048-1016).

1 תביעה אזרחית בנוזיקין שהגיש פאול קולק נגד העיתון חרות ואחרים בבית המשפט המחוזי בתל-אביב. התיק הסתיים בפשרה ולפיכך לא ניתן פסק דין מפורט ובית המשפט לא קבע ממצאים עובדתיים.

2 ע"א 256/57 אפלבויס נ' עמוס בן-גוריון, פ"ד יד (2) 1205; ד"נ 11/60 בן-גוריון נ' אפלבויס, פ"ד יד (3) 2483.

3 ת"פ 124/53 היועץ המשפטי נ' גרינוולד, פ"מ מד 3; ע"פ 232/55 היועץ המשפטי נ' גרינוולד, פ"ד יב 2017.

יתר על כן, הוא טען שמנהיגי מפא"י חיפו עליו בשל נימוקים שלא היו מוכנים לגלותם, ומשום כך תבע להקים ועדת חקירה לבירור 'פעולתם של המנהיגים היהודים באירופה, בארץ ישראל ובארצות החופש' וסירובה של 'צמרת המשטר' להיענות לכך 'כמוהו כהודאה במקצת, אם לא למטה מזה' בהאשמות שהטיח בהם: השתקת הידיעות על השואה והעלמתן מן העם והעולם (עמ' 1048). לדעתו, השתקת זו מנעה הצלה, שהרי 'לא היה אפשר לצפות מבעלות הברית שהאכפתיות שיגלו לגורלם של יהודי אירופה תהיה גדולה מזו של המנהיגות היהודית בארצות הברית ובארץ ישראל' (עמ' 1121). במיוחד האשים תמיר את בן-גוריון ושרת, וטען כי התעלמו מהשואה משום שהם 'נכנעו לבריטים' (עמ' 1124), וכך גם חיים וייצמן (עמ' 1116). כותרת הפרק שבו ריכז את טיעונו בעניין זה היא 'הפקרת הגולה' (עמ' 1114). במשתמע ייחס למנהיגים אלו שיתוף פעולה עם השמדת יהודי אירופה, ובמשתמע ראה בכך את הסיבה להזדהותה של 'צמרת המשטר' עם קסטנר לפני המשפט, במהלכו ואחריו. בפסק הדין בערעור כתב השופט אגרנט שמוטב היה להביא את העניין לפני 'ועדה ציבורית' ולא לפני בית משפט, משום שהדיון המשפטי בשיטת המשפט האדוורסרית הנהוגה בישראל מוגבל מטבע הדברים לחומר שבחרו בעלי הדין להביא לפני השופטים, ואילו ועדת חקירה פועלת בשיטה אינקוויזיטורית ואפשר לצרף אליה היסטוריונים שמלאכתם בבירור האמת ההיסטורית.<sup>4</sup> אף-על-פי-כן, בתקופת כהונתו בממשלה ובכנסת לא העלה תמיר תביעה לכינון ועדת חקירה מעין זו.

לא זה המקום לדון בטענות תמיר לגופן. מחקריהם של יהודה באואר, יחיעם ויץ, דינה פורת וטוביה פרילינג<sup>5</sup> מייצגים קונסנזוס היסטוריוגרפי, הרואה את המנהיגים היהודים בארץ ובאירופה ואת שיקוליהם באור אחר לגמרי, מתוך גישה אמפתית. לא רק מתוך הגבלת השיפוט המוסרי למצבים אנלוגיים לנסינו של השופט ('אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו' – משנה אבות ב, ד) התגבש קונסנזוס מחקרי זה, ולא רק מתוך שאיפה להימנע מכשל החוכמה שלאחר מעשה. קובץ תעודות שהוציאו באחרונה פורת וויץ מביא לפני הקוראים את דברי המנהיגים והפובליציסטים של העת ההיא

4 ע"פ 232/55, דברי השופט אגרנט בעמוד 2057. לשאלת כינון ועדת חקירה במקום דיון בבית המשפט בעניין זה, ראו: חיים ה' כהן, 'דין אמת לאמתו', בתוך: אהרון ברק ואחרים (עורכים), גבורות לשמעון אגרנט, ירושלים תשמ"ז, עמ' 86-35. השופט כהן היה היועץ המשפטי לממשלה שהגיש את התביעה הפלילית נגד גרינוולד והופיע בעצמו בשלבים מאוחרים של הדיון המשפטי.

5 יהודה באואר, השואה – היבטים היסטוריים, תל-אביב 1982, עמ' 191-134; הנ"ל, 'יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945, ירושלים תשס"ב; יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים – מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945, ירושלים תשנ"ד; הנ"ל, 'האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים 1995; דינה פורת, הנהגה במלכוד – היישוב נוכח השואה, 1942-1945, תל-אביב תשמ"ו; טוביה פרילינג, חץ בערפל – דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסינות הצלה בשואה, שדה בוקר 1998.

כנתינתם, ומתוך כך מתברר כיצד הבינו את המציאות ואת מצוקת חוסר האונים שלהם ושל העם כולו, מצב שהיה אנטייתי לעצם האתוס הציוני.<sup>6</sup>

גישתו של תמיר לבעיית חוסר האונים של המנהיגות, לא רק בארץ אלא גם באירופה הכבושה, לא הביאה בחשבון את חוסר האונים ואת המצוקה שבה היו שרויים כל מי שעסקו בצורכי ציבור. כך תיאר תמיר את מניעי 'המוסדות היהודיים הרשמיים' (ניסוח המלמד שלדעתו היו גם מוסדות אחרים, בלתי רשמיים, והם ראו נכוחה את המציאות וידעו כיצד היה על הרשמיים לפעול בצוק העתים), בגיבוש עמדתם כלפי השואה בזמן התרחשותה: 'כאן בארץ המוסדות היהודיים הרשמיים נכנעו לשלטונות הבריטיים. הם לא היו מוכנים להסתכן, ואחזה בהם צרות מוח ואי-נכונות לוותר על השלטון הפנימי. אלה הולידו את מה שאני מכנה ההפקרה של יהודי אירופה' (עמ' 1124). במילים אחרות, למען אינטרסים פוליטיים פנימיים – קרי: מתוך חשש שמא יקבל היישוב את הקו של האצ"ל, לו ידע את האמת על המתרחש באירופה – הפקירו בן-גוריון, שרת וחבריהם את העם היהודי ולא עשו את מה שלדעת תמיר היה ביכולתם לעשות כדי להצילו. ובלשונו של תמיר: 'שותפותם של המנהיגים היהודים בעולם החופשי בקשר השתיקה המחריד, בשנים שבהן חוסלו יהודי אירופה, היא אחד הגילויים המדהימים ביותר שנחשפו במשפט קסטנר' (עמ' 1125).

כאמור, התעודות שנחשפו והמחקרים שנעשו בעשרות השנים האחרונות מגלים תמונה אחרת של המציאות ההיסטורית בימי השואה. האסטרטגיה שבחרה הנהגת היישוב להצלה הייתה מבוססת על מאמץ דיפלומטי חשאי, מתוך הנחה שכך יינצלו יהודים רבים יותר: 'גם כשאין תרופה אין לאחוז בתרופות אליל', קבע בן-גוריון בקיץ 1943, והוסיף: 'לא רגשותינו אנו פה הם העיקר, אלא מצב אחינו ואחיותינו שם, ומאמצינו אנו צריכים להיות מכוונים להצלתם לרווחתם ולתמיכתם הם – באמצעים המוליכים למטרה'.<sup>7</sup> זאת גישה רציונלית, של בחירת אמצעים המוליכים להשגת המטרה. אפשר, כמובן, לחלוק על התבונה שבבחירת אסטרטגיה זו או אחרת, ואפשר, כמובן, להציע, גם בניתוח רטרופקטיבי, אמצעים אחרים שאילו השתמשו בהם בזמן אמת היו מקדמים יותר את השגת המטרה. אולם רבה הדרך מכאן ועד ייחוס מניע פסול למנהיגות שאימצה גישה אחת ולא אחרת. טעות בבחירת אסטרטגיה לניהול משבר חסר תקדים בהיסטוריה היא בראש ובראשונה עניין אפיסטמולוגי. העתקת הדיון באיכותן של ההחלטות מהמישור האפיסטמולוגי למישור המוסרי מוליכה מביקורת עניינית לפסילה אישית, כלומר לדה-לגיטימציה. האם הגיע תמיר למסקנתו הגורפת כלפי רמתם

6 דינה פורת ויחיעם ויץ, בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה, 1939-1945, ירושלים תשס"ב.

7 פרילינג, שם, עמ' 144-145.

המוסרית של 'המוסדות הרשמיים' מתוך עיון חסר פניות בהיסטוריה, או להפך, השתמש בתזה היסטוריוגרפית לצרכים פוליטיים?

תשובה על כך אנו עשויים לקבל על-ידי איתור המכנה המשותף של כל המשפטים בעלי העניין הציבורי הדרמטי, שניהל תמיר בשנות החמישים ובראשית שנות השישים, בטרם ישוב לפעילות מפלגתית סדירה ומלאה. המשפטים הללו כולם עסקו בנרטיבים ההיסטוריים המרכזיים של היישוב והתנועה הציונית, ובדימוי העצמי הקולקטיבי של ישראל. בכל המשפטים הללו ערער תמיר על הנרטיב המקובל. ככולם ביקש לגבש נרטיב חלופי ולזכות בלגיטימציה שיפוטית לנרטיב שלו, שנועד ליצור דה-לגיטימציה לשלטון מפא"י ולהתנהגות הפוליטית של בן-גוריון. על-ידי הכרעה משפטית מלווה במסע תקשורתי מתוחכם ביקש תמיר להביא לידי הכרעה פוליטית בענייני העבר וההווה גם יחד, כדי לעצב מתוך כך את העתיד. הוא ניסה ללכוד את מפא"י בפלצור בעל לולאה כפולה: מתוך שלילה גורפת של עברם ביקש ליצור את האלטרנטיבה שתכונן את ההווה על בסיס אחר, וכך גם תעצב את העתיד. כמו במשחק סכום אפס, דה-לגיטימציה של היריב על-ידי שיפוט העבר תוליך ללגיטימציה של האלטרנטיבה הפוליטית בהווה ובאורח דטרמיניסטי תשפיע על העתיד.

כל ימי שלטונו של בן-גוריון היה פולמוס חריף מתלקח לעתים מזומנות בינו לבין תנועת החרות בקשר לנרטיב ההיסטורי. שום נושא הקשור בהווה לא היה מסעיר את הרוחות בכנסת יותר מן העבר, מן הזיכרון הלאומי, מן המיתוסים והסמלים של המחותרות והיחסים ביניהן ומן ההאשמות שהיו מטיחים זה בזה בן-גוריון ומנחם בגין. את המשפטים שניהל תמיר בימים ההם יש לראות באספקלריה זו. העתקת זירת ההתמודדות לבית המשפט הייתה לא רק פועל יוצא של העובדה שתמיר לא היה בימים ההם חבר הכנסת. מעבר לכך, יש הבדל מכריע בין ויכוח פרלמנטרי על הנרטיב ההיסטורי שמראש נידון לכישלון – הרי הרוב בכנסת לא יסכים לשנות את הנרטיב ואת השלכותיו הפוליטיות – לבין דיון משפטי, שאופקו פתוחים ובטקטיקה משפטית מוצלחת אפשר להרחיב את הדיון מהשאלה הספציפית שעליה נסבה היריבות בין בעלי הדין לשאלות רחבות הרבה יותר, בעלות משמעות ציבורית ממדרגה ראשונה. תמיר היה רב-אמן בטקטיקה זו, וקריאה בפרוטוקולים שהוא מביא בספרו מלמדת כיצד גבר בחקירת שתי וערב על יריבים מנוסים וחילץ מפי עדים עוינים את המידע שרצה בו. את מה שכה רצה בגין להשיג בדיון הציבורי-פרלמנטרי ולא עלתה בידו – הכרעה בפולמוס על העבר והשלכותיו על ההווה והעתיד – הצליח תמיר להשיג בדיון משפטי, וזאת בתקופה שיחסיו עם בגין היו בשפל המדרגה.

העתקת הדיון לזירת בית המשפט יש עוד היבט בעל ערך רב, והוא נובע מסופיות ההכרעה השיפוטית. כל הכרעה פוליטית היא זמנית, משום שזה טבעה של הפוליטיקה. כל קביעה היסטוריוגרפית היא זמנית, משום שזה טבעו של המדע. פסיקת הלכה

משפטית גם היא זמנית, שהרי יכול בית משפט מוסמך לשנות את ההלכה משום שנשנתו הזמנים, כדרך שהיו אומרים ברומא העתיקה, או משום שהמחוקק שינה את התשתית הסטטוטורית. אולם אחרי מיצוי אפשרויות הערעור (ובמקרים נדירים משפט חוזר), פסק הדין בסכסוך הספציפי הוא סוף פסוק. אפילו יתברר לימים שטעה בית המשפט, הכרעתו נותרת על כנה, הן קביעת העובדות הן הסקת המסקנות המשפטיות הנובעות מעובדות אלו.<sup>8</sup>

משום כך העתקת הדיון בעבר מהמישור המדעי ומהזירה הפוליטית אל המישור המשפטי עשויה להועיל למי שמבקש לשנות את הנרטיב ההיסטורי המקובל, אם יזכה בדין בשל סיבה עובדתית או משפטית כלשהי. 'תולדות העולם', כתב הגל בעקבות מימרה ידועה של פרידריך שילר, 'הן בית-הדין של העולם'.<sup>9</sup> ההיסטוריון דן, כביכול, את גיבורי התקופה הוא עוסק בה לפי קריטריונים יציבים כשם שבית משפט עושה. שיפוטו של ההיסטוריון מתבסס על כללים אוניברסליים, המכילים בתוכם בדרך דיאלקטית את הצורות הפרטיקולריות. תמיר הפך את היוצרות וביקש לעשות כביכול את בית המשפט להיסטוריון, העוסק בצורות פרטיקולריות ותוקף קביעותיו ההיסטוריוגרפיות כתוקף פסיקתו המשפטית, ומשנגמר הדין ופסק הדין נעשה מוחלט אין עוד לשנות גם את הקביעות ההיסטוריוגרפיות. מבחינה זו יש דמיון בין האתוס של סופיות וודאות הפסיקה ובין הפונקציה התודעתית של הדימוי הנוצר בתקשורת ההמונים,<sup>10</sup> ושניים אלו מזינים זה את זה. לכן עסק בפרשיות קשות, בעלות השלכה על עצם הנרטיב ההיסטורי המקובל לגבי עידן בן-גוריון.

לא במקרה הגיע לכך. הספר מתאר כיצד החל לעסוק במשפטים בעלי תהודה ציבורית מסוג זה כשנוכח לדעת שעל דרכו המפלגתית נערמו מכשולים קשים – ומובן מאליו שבספרו האוטוביוגרפי הוא מביא את גרסתו שלו למהלכים אלו, ועיקרה הטענה שבגין חשש מפני איום על מנהיגותו מצד תמיר, הצעיר המוכשר והשאפתן, ולפיכך הוכשל מבחינה פוליטית. דוגמה אופיינית הביא תמיר בתיאור המחמאות שהרעיף עליו בגין אחרי נאום מוצלח באסיפה שבה דיברו שניהם:

8 להשלכותיה של ההבחנה בין 'אמת משפטית' ובין 'אמת היסטורית', הידועה בספרות היוריספרודנטית, ראו: בג"ץ 152/82 אלון נ' ממשלת ישראל, פ"ד לו (4) 449, במיוחד חוות הדעת של השופטים מנחם אלון ומרים בן-פורת; אשר מעוז, 'משפט קסטנר וועדת החקירה בעניין רצח ארלוזורוב', בתוך: דניאל גוטוויץ ומנחם מאוטנר (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 441-471; חיים ה' כהן, 'דין אמת לאמתו'; ועדת החקירה לחקירת רצח ד"ר חיים ארלוזורוב הי"ד, דין וחשבון, ירושלים תשמ"ה, עמ' 3.

9 Hegel, *Rechtsphilosophie*, sec. 340

10 ליאון שלף, 'בין רשימת שינדלר לבין הרכבת של קסטנר – על מציאות היסטורית, מיתוסים תקשורתיים ואמת משפטית', בתוך: משפט והיסטוריה, עמ' 341.

למחרת בבוקר, במשרדי התנועה, הייתה דעתו של בגין זחוחה עליו. הוא טפח קלות על לחיי ואמר: "שמוליקל, אומרים שאמש עלית עלי". ד"ר פישילב (לימים ד"ר שלף, שגריר ישראל בפיליפינים), אדם בגיל העמידה, כסוף שיער, טיפוס לא שכיח במסגרת הצעירה שלנו, קרא לי הצידה ואמר: "אתה בחור צעיר ונלהב. אני איש בעל ניסיון בחיים. קח את המזוודות ולך. אחרי מה שאמר לך עכשיו בגין – אין לך מה לעשות פה יותר". לימים אזכר בדבריו שוב ושוב. יהיו לי סיבות טובות לכך [...] (עמ' 142).

גרסה זו לעימותים הקשים שהיו בין תמיר לבגין שנויה במחלוקת, מטבע הדברים. לשם הבנת האוטוביוגרפיה שלו די בדיעה שכך הציג את הדברים. הצגה זו שופכת אור גם על דימויו העצמי ועל יחסו הדו-ערכי לבגין, כפי שבא לידי ביטוי במקומות רבים בספר. על רקע זה העתיק את זירת ההתמודדות לבית המשפט, ואכן משם זינק פעמיים בחזרה לפוליטיקה: פעם אחת בניסיון שלא עלה יפה להקים מפלגה חדשה ('המשטר החדש'), ופעם אחרת בניסיון שהצליח לשוב לתנועת החרות ולהשתתף בהקמת גח"ל. בגלל הצורך לאזן בין החתירה לחשיפת האמת ובין אינטרסים לגיטימיים אחרים, פרטיים או ציבוריים,<sup>11</sup> בגלל מגבלות השיטה האדוורסרית התלויה בזמנות הצדדים,<sup>12</sup> בגלל ההבדלים המקצועיים שבין היסטוריונים לשופטים,<sup>13</sup> המנטרלים גם את היתרון היחסי העשוי להימצא בשיטה האינקוויזיטורית המשמשת דגם לוועדות חקירה,<sup>14</sup> – אין לראות בבית המשפט את הגורם המתאים לרביזיה בנרטיב היסטורי.

תמיר לא הצליח אמנם ליצור נרטיב היסטורי חלופי בבית המשפט, אולם הוא הצליח לפגוע בכמה נקודות תורפה בנרטיב של עידן בן-גוריון. 'משפט קסטנר' העלה מעל לפני השטח שאלות מטרידות, הן בנוגע להתנהגות ראשי הציבור היהודי באירופה הכבושה, הן בנוגע למעשיהם של מנהיגי העם היהודי והיישוב. רק בחלוף הדורות יכולים החוקרים לגבש הערכה היסטורית שלא מתוך סערת רגשות, וכאמור הערכה זו שונה מהערכתו של תמיר. המשפט בעניין רצח ידידיה סגל העלה את פצעי הסזון לתודעה הלאומית, ומשפט 'שורת המתנדבים', יחד עם עוד כמה וכמה משפטים רבי עניין העלו מעל לפני השטח פגמים בהוויה הדמוקרטית של מדינת ישראל.

דווקא בתחום זה הייתה תרומתו של תמיר רבה. היא החלה במשפטים הנוגעים לזכויות האדם, לחופש הביטוי ולהגבלת פעולות שירות הביטחון הכללי לתחום שנועד לו והרחקתו מפוליטיקה. היא נמשכה בפעילותו הפרלמנטרית והגיעה לשיאה בפעילותו המיניסטרילית. בעקבות מאמרו המאלף של זאב סגל הנספח לספר יש לקוות שפעילות

11 דברי הנשיא ברק, ע"א 1412/94, הסדרות מדיצינית הדסה עין כרם נ' עפרה גלעד, פ"ד מט (2) 516.

12 דברי השופט אגרנט, הערה 4 לעיל.

13 Benjamin N. Cardozo, *The Nature of the Judicial Process*, New Haven 1921, pp. 51-97

14 אביגדור קלגסבלד, ועדות חקירה ממלכתיות, ירושלים 2001, עמ' 219-220.

זו של תמיר תזכה למחקר אקדמי ראוי, שגם ישפוך אור על תהליך הדמוקרטיזציה של מדינת ישראל נוכח לבטיה וקשייה.

כבר הזכרנו את יחסו האמביוולנטי של תמיר לבגין. גם כלפי בן-גוריון היה לו יחס מורכב. כשבוע לפני מותו הכתיב לבתו כמה דברים על יחסו לשני אישים אלו: הוא ראה בשניהם 'אישים מרכזיים בהקמת המדינה', בשניהם מצא 'צירוף של תכונות שהיתה בהם גדולה יחד עם קטנות מפתיעה', ולצירוף זה היו השלכות קשות על התפתחות המדינה. מחד גיסא 'אין ספק שללא בגין לא הייתה המחותרת מצליחה, כפי שהצליחה, לגרש את הבריטים מהארץ ולהקים את התשתית להקמת מדינה עצמאית', ומאידך גיסא בגין 'חסם את הדרך' לחילופי שלטון ולבניית חברה תקינה.

'במקביל לכך, היום ברור שאלמלא תרומתו של בן-גוריון להכרזת המדינה ולגיבוש הצבא האחד והחינוך האחד, ואלמלא עמידתו בתוקף אל מול כמה וכמה מהתבוסתנים שבצמרת היישוב, ספק גדול אם המדינה הייתה קמה באותו מועד'. אולם, 'האיש הזה [...] הוא שהעכיר את האווירה בעם, פיצל את המחנה, יצר קרע, מרירות ושנאה הדדית והיה אבי אבות התכססנות המכוערת', ובכללה גם 'העמדת השירותים הממלכתיים לרשות האינטרסים המפלגתיים והאישיים של בן-גוריון ובשעת הצורך גם של משפחתו' (עמ' 1432).

מנקודת ראות היסטורית יש כמה וכמה קשיים בהערכה זו של תמיר על ערש דווי, במיוחד בנוגע להערכת התרומה היחסית של בן-גוריון ובגין להקמת המדינה. אולם זאת הייתה הפרספקטיבה שלו, והעובדה שאמר את הדברים על ערש דווי מחזקת עוד יותר את ההערכה, שהיחס האמביוולנטי לשני האישים מילא תפקיד מרכזי בחייו ובדימויו העצמי.